

УДК 1(091):574

Сергій РУДИШИН

**ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ
ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ: ГЕНЕЗИС,
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Екологія як наука має складний генезис, її становлення пов'язане з історією цивілізації, починаючи з часів зародження продуктивних сил і до наших днів. Екологічна освіта і виховання є соціальним замовленням, спрямованим на розв'язання діалектично суперечливої єдності системи «біосфера – людство» за допомоги: а) активної взаємодії людини з природою на науковій і моральній основі; б) оцінювання людини як частини природи; в) орієнтації на положення, що виживання людства залежить від збереження біологічного і ландшафтного різноманіття планети. У цьому контексті екологічна освіта формує наукові уявлення про можливість коеволуційного розвитку людства і біосфери.

Ключові слова: історія філософії, екологічна освіта, коеволуція суспільства і біосфери.

Початок ХХІ ст. характеризується тим, що людство усвідомило абсолютну цінність Природи, що полягає не тільки в її корисності, а насамперед у тому, що без неї неможливе існування біологічного виду *Homo sapiens*. Сьогодні потребують нагального розв'язання дві науково-політичні проблеми – екологічна безпека та харчування. Всі інші – економічні, енергетичні, демографічні, медичні, соціальні, психологічні, проблеми сучасних технологій – безпосередньо або опосередковано пов'язані з ними. Звідси – екологічна освіта набуває нового сенсу, стає філософією і метою сучасного освітнього процесу як можливого засобу збереження, продовження і розвитку людської цивілізації.

Екологічні знання органічно входять до чотирьох рівнів методологічного знання: філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового та методики й техніки дослідження. Філософія виконує функцію теоретично-рефлексійного аналізу екологічного світогляду, бере безпосередню та опосередковану участь у становленні відповідної освітньої системи. Звідси впливає потреба

з'ясування філософських основ екологічної освіти, дослідження процесу формування та сучасних тенденцій її розвитку.

Історія людства є частинкою історії природи. Процес пізнання природного середовища розпочався одночасно з виникненням людського суспільства. Застосовуючи історико-логічний метод, науковці виділяють чотири етапи розвитку теорії і практики екологічної освіти, які репрезентують еволюцію ставлення людини до природи залежно від соціально-економічних умов [17, 18–19]: 1) донауковий етап, що відображений в легендах і міфах давньогрецького періоду; 2) пізній античний час та середньовіччя, що характеризується накопиченням та осмисленням природничих знань, які лягли в основу методологічних засад екологічної та педагогічної науки; 3) становлення і розвиток екології як самостійної науки (кінець XIX – середина XX ст.); 4) новий етап, що починається з середини 60-х рр. XX ст.; визначається загальним загостренням взаємовідносин між суспільством і природою. Виникає соціальна екологія, яка інтегрує природничі й гуманітарні аспекти екологічних проблем; формується екологічна освіта і виховання в сучасному вигляді.

Донауковий етап висуває багато запитань до різних напрямів науки. Він є дискусійним, оскільки цікавим і «вічним» у сучасній філософії та природознавстві залишається питання походження життя і людини. Воно важке тому, що коли наука підходить до проблеми виникнення якісно нового, вона виявляється на межі своїх можливостей, оскільки наукова парадигма заснована на доказі, експериментальній перевірці чи фальсифікації тверджень. Не так дивно, що «проклітина» виникла з неживого, а за яким механізмом вижила у подальшому. Чи міг діяти природний добір при виникненні живого з неживого у «первинному бульйоні», де не було життя у вигляді сформованої екосистеми з її трофічним ланцюгом і боротьбою за існування? Прислухаємося до В.І. Вернадського, – «живий організм ніколи і ніде не походив з косної матерії і в історії Землі не було взагалі геологічних епох, позбавлених життя» [5, 53].

Щодо походження людини, то досі традиційно вважається, що першими, хто дав початок людській цивілізації, були австралопітеки. Їм на зміну прийшли архантропи – представники роду *Homo: Homo habilis* (людина уміла), *Homo erectus* (людина прямохідна, до якої відносять пітекантропа і синантропа), потім палеоантропи – неандертальці. Але проблема межі між австралопітеками та стародавніми людьми залишається дискусійною. Нові дослідження знахідок кістяків австралопітеків та їх викопних слідів у «колисці людства» – Африці свідчать про те, що ці мавпоподібні істоти майже 4 млн років тому почали ходити прямо (тобто за мільйони років до того, як людина вміла почала виготовляти перші знаряддя праці). Фактично це суперечить загальноприйнятій в підручних з біології точці зору, що перехід на задні кінцівки звільнив передні для маніпулювання знаряддями праці [20, 17–18].

За сучасними уявленнями, які базуються на аналізі мітохондріальної ДНК, жоден з архантропів і палеоантропів не є прямим предком кроманьйонця (тобто сучасної людини); зокрема – неандерталець – це тупикова гілка еволюційного дерева людини (хоча неандертальці існували на планеті поряд з кроманьйонцями ще 50 тис. років тому, і були винищені останніми). Кроманьйонець був не фізично сильнішим, а розумнішим, винахідливішим, з розвиненим абстрактним мисленням. Таким чином, революційна поява на теренах Африки сучасної людини всього 200 тис. років тому все ще потребує ґрунтовного наукового пояснення. Припускаємо, що у минулому людство складалося з декількох видів. Зокрема, неандертальців вважаємо видом, окремим від кроманьйонців [20; 21]. Між палеоантропом (неандертальцем) і неоантропом (людиною сучасного типу) чіткий якісний стрибок не тільки біологічного типу (високий зріст, прямий високий лоб, відсутність надочних валиків, наявність виступаючого вперед підборіддя, більш тривалий період дитинства тощо), а й матеріальної та духовної культури.

Ключ до дослідження генезису екологічної освіти людства знаходиться в руках археології, історії культури, етнографії, філософії. Педагогічні уявлення, знання (і екологічні зокрема) поступово склалися й формувалися в практичному досвіді. Наскальні малюнки свідчать, що задовго до розвиненої людської цивілізації виховання дітей здійснювалося шляхом залучення їх до життя сім'ї або роду (виготовлення примітивних знарядь праці, полювання, спорудження житла тощо). Люди емпірично вивчали різні явища природи, поведінку звірів, їстівні рослини з метою пристосування до навколишнього світу (захисту або споживання). Таким чином, екологічні підходи набували практичного інтересу ще на початку розвитку людства.

Починають виникати своєрідні «осередки освіти» – хижі (примітивні приміщення), де люди старшого віку (з досвідом) готували молодь до реалій життя. Зміст педагогічних знань систематизувався у вигляді конкретних умінь та навичок, порад, які передавалися через обряди, традиції, культу, міфи тощо. Первісні племена і давні народи одушевляли природу (анімізм) – Сонце, зірки, дерева, річки, хмари і вітри були для них особистісними істотами, які подібно людям або тваринам виконували певні функції [25, 129]. У рефлексивній формі екологічні взаємозв'язки починають пронизувати усі форми суспільної свідомості, від міфології та релігії до мистецтва, філософії, науки. Розвиток й ускладнення виробництва, накопичення наукових знань про навколишній світ вимагало від людини спеціальної підготовки. Залежно від того, як було організовано виховання молоді, суспільство прогресувало з різною швидкістю. Навчання і виховання стають найважливішою передумовою його розвитку. З часом виникає потреба в узагальненні об'єктивних, наукових знань людства.

Практично всі стародавні культури донесли до наших днів втілену в мистецтво, обряди, символи ідею нерозривності людини і природи. Ця єдність відображена у філософії мислителів від глибокої давнини до наших днів. Перші філософські вчення та наукові знання виникли понад 2500 років тому в Індії, Китаї, Єгипті, Месопотамії, але своєї класичної форми філософія досягла в Давній Греції. Важливо підкреслити, що зародки наукових педагогічних узагальнень входили до складу філософії, оскільки на той час в філософії акумулювалися всі знання про природу, людину, суспільство. Здобутки античної педагогіки, на ґрунті яких виросло чимало яскравих постатей (філософів, педагогів, мислителів), незаперечні. Античне суспільство (VII ст. до н.е. – V ст. до н.е.) вважається колыскою європейської цивілізації.

У Давній Греції зародилися перші педагогічні теорії щодо розвитку особистості. Серед їх авторів – Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит, Протагор та ін. Уперше в історії європейської цивілізації софісти порушили питання: чи можна навчити дитину мудрості й чеснот? Вони не займалися теоретичними дослідженнями проблеми, а організовували навчання молоді на практиці. Софісти (Протагор, Горгій, Гіппій, Продик, Антифон, Критій) спробували обґрунтувати коло проблем щодо природи людини та впливу навколишнього середовища на процес і результат виховання особистості. Характерною ознакою культури Давньої Греції є гармонійне поєднання природи, суспільства й людини. У подальшому розвитку західноєвропейської культури єдність природи і людини була значною мірою втрачена. В епоху Середньовіччя тяжіння до божественного, надчуттєвого призвело до нехтування всім природним, відсунуло природу на другий план.

За Нового часу характерними стали уявлення про необхідність опанувати природу, «завоювати» її. Негативні наслідки такого ставлення загальновідомі. Саме тому людство, відкидаючи сьогодні суто утилітарне ставлення до природи, повертається до зразків поєднання високої духовності з природою, тобто до класичної античної філософії та культури. Давні елліни виявилися родоначальниками того раціонального гуманізму, що визначає риси європейської культури і вказує напрямок виходу із сучасного кризового стану суспільства. Враховуючи актуальність проблем виховання, пов'язаних з формуванням цілісного екологічного знання, чи не найважливішою особливістю давньогрецької культури вважаємо гармонійну рівновагу релігійних, матеріальних та індивідуальних ціннісно-розумових орієнтацій.

Фалес, Анаксимандр, Анаксимен Мілетський, Геракліт, Парменід, Емпедокл, Демокріт намагалися встановити першооснову різноманіття природних явищ і місце людини в ньому. Поняттям про чотири вічних і незмінних елементи (вогонь, повітря, вода й земля) антична натурфілософія пояснювала оточуючий світ та його безперервні зміни станів. Емпедокл пояснював

сполучення або роз'єднання цих елементів за рахунок існування двох сил – Любові і Ворожнечі, які діють циклічно. В період панування Любові елементи злиті до купи і утворюють однорідну кулю – Сферос, що перебуває у спокої; переважання Ворожнечі призводить до відокремлення елементів. Світ, в якому ми живемо, належить, за Емпідоклом, до однієї з проміжних стадій цього циклу. Опис походження живих істот у період зростання могутності Любові містить моменти, які випереджають ідею природного добору.

Найбільше дискусій в історії філософії викликало вчення Геракліта про «логос», який тлумачився ним як «Бог», «доля», «вічність», «мудрість», «загальне», «закон» – тобто як універсальна закономірність буття. В теорії пізнання Геракліт починав із зовнішніх відчуттів. Очі й вуха – найкращі свідки, причому очі – більш точні свідки, ніж вуха. Проте тільки мислення відтворює природу всього, приводить до мудрості, тобто до знання всього про все.

У працях учня Аристотеля, Теофраста (370–285 рр. до н.е.), який вважається засновником ботаніки як самостійної науки, можна простежити перші узагальнення екологічної інформації про рослини, їх будову, фізіологію, географічне поширення. Істотний внесок у розвиток погляду на взаємовідносини між людиною і природою зробили автори так званої «природничої історії», як їх визначив Пліній Старший у «Природній історії». Це Гіппократ, який в трактаті «Про повітря, води й місцевості» пропонує ідею дії географічного середовища та клімату на особливості організму, властивості характеру людини і навіть на розвиток суспільства. Підсумком найперших спроб філософського розуміння природи та її взаємозв'язку з людиною стала поема Тита Лукреція Кара «Про природу речей», де послідовно у шести книгах викладено закони світобудови, руху, пізнання і збереження матеріального світу.

Поступове накопичення різних наукових знань, вироблення спеціальних методів дослідження привело до диференціації загального знання про природу, людину і суспільство на окремі напрями: математику, астрономію, медицину, хімію (у формі алхімії) та інші науки. Філософ і лікар Ібн Сіна (Авіцена) у роботі «Книга зцілення» пропонував власне уявлення взаємовідносин між людиною і природою. Він вважав, що лише Бог має абсолютне існування, все ж інше само по собі можливе лише завдяки Богу. Проте природа, що витікає від Бога через ієрархію еманцій, у подальшому розвивається за принципом саморухливості, являючись разом з тим замкнутою у часі й просторі [15, 15; 23, 6]. Теологічна філософія Середньовіччя (Августин Блаженний, Северин Боецій, Тома Аквінський) відривала людську сутність від природи, втрачала зв'язок з природничо-науковою думкою, висунувши на передній план неоплатонізм з його теорією абсолютної особи, яка стоїть над природою та ін.

Починаючи з епохи Відродження, процес відокремлення поміж філософією і конкретними науками відбувається більш швидкими темпами. З'являється

глибокий інтерес як до людської сутності (медицина, мистецтво), так і до природи в цілому. Великі географічні відкриття кінця XV – XVII ст. (Х. Колумб, 1492; Васко да Гама, 1498; Ф. Магеллан, 1521 та ін.) разом з гуманістичними ідеями Відродження стали могутнім зрушенням у пізнанні природи. Носіями нового світогляду на природу, людину і суспільство стали люди різних професій – філософи, поети, вчені-натуралісти та ін. Зокрема, це Джордано Бруно (XVI ст.) з його ідеєю про безкінечність природи та безкінечну множинність світів. Метою філософії він вважав не пізнання надприродного Бога, а власне природи, яка є «богом у речах». Це Френсіс Бекон (XVI–XVII ст.) з його розумінням науки, яка дає людині владу над природою, збільшує її могутність й покращує життя [2]. Це І. Ньютон, Г. Галілей, Т. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спіноза, які, у свою чергу, породили нові джерела загальнолюдської культури й екологічної зокрема.

Характерні риси гуманістичного світогляду епохи Відродження знайшли своє відображення у поглядах на освіту й виховання. Е. Роттердамський, Ф. Рабле, М. Монтень піддавали критиці усю середньовічну схоластичну систему освіти і надавали перевагу вихованню, яке розвиває людину розумово й фізично, формує високі моральні якості. Проблему взаємодії людини з природою розробляли у XVI ст. П. Гольбах, Ж.-Л. Монтеск'є та інші енциклопедисти з їх еволюціоністськими ідеями щодо безперервності й цілісності процесів буття, законів етики, місця людини та узгодження її поведінки із законами природи [2; 20].

Подальше вдосконалення світоглядної ідеї єдності людини і природи простежується у працях І. Канта, Й. Гердера, Ф. Шеллінга, Й. Гете, Л. Фейєрбаха та ін. [6]. Поет і філософ Й. Гете поглиблено займався ботанікою; він перший запропонував вважати квітку метаморфозою пагона. В цей період утверджується уявлення про органічне походження палеонтологічних решток (М. Хейл, 1685; Д. Рей, 1692; Р. Гук, 1705). Р. Гук вважав, що Земля після утворення змінювала свої обриси завдяки переміщенням суші і моря.

До початку XVII ст. педагогіка продовжувала залишатися частиною філософії. Відокремлення її від філософії й оформлення в наукову систему пов'язане з іменем великого чеського педагога Яна Амоса Коменського (1592–1670). Він написав 142 праці з філософії, педагогіки й теології, в яких пропагує нові відносини у світі, засновані на принципах гуманізму, демократизму і релігійності [9]. У 1632 році Я. Коменський оприлюднив свій твір «Велика дидактика», який започаткував науку про процес навчання. Усі його твори пронизують думки, що людина є найдосконалішим прекрасним творінням, а правильне виховання завжди повинно бути природовідповідним [9; 23, 40-43].

Українська історія має давню традицію природоохоронної справи в державі. Самобутніми культурно-історичними явищами в педагогічному житті України

та Європи були братські та козацькі школи, перші українські академії – центри вітчизняної науки і культури в епоху Українського Відродження (Замостська академія, Острозька школа, Київська братська школа, Києво-Могилянська академія). Українську систему виховання збагатили високі моральні ідеали козацької педагогіки: любов до природи і Батьківщини, рідної мови, вірність принципам народної моралі, духовності, прагнення до свободи людини, яка повинна мати незалежну державу [23, 81–101].

Особливе місце в історії української педагогіки займає Григорій Сковорода (1722–1794) – виразник ідей гуманізму і просвітництва, який вважав освіту засобом моральної перебудови суспільства [24]. На його думку, людина наділена мікрокосмом, що містить невичерпне багатство світу. Ідеалом Г.С. Сковороди була «істинна», справжня людина, що знаходить своє щастя, займаючись «сродним трудом». Якщо ж людина не прислухається до голосу своєї природи, то тяжко грішить проти Святого Духа. Смысл людського існування передбачав у подвигіві самопізнання. Проте він не заперечував матеріальних благ, був переконаний, що для нормального функціонування людського організму необхідні їжа, і пиття, і одяг, і житло – певне коло матеріальних благ. Мислитель настоював на задоволенні матеріальних потреб у розумних межах, настільки, щоб вони задовольняли нормальні потреби людини. За норму потреби він брав саму природу, яка все необхідне зробила легким, а важкодоступне – непотрібним. Сковорода перший проголосив ідею природного виховання, яка є наскрізною майже в усіх творах ученого – афоризмах, філософських трактатах, байках тощо. Ідеї Г.С. Сковороди знайшли своє продовження у творах Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, К.Д. Ушинського, А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського та інших видатних особистостей.

Історія розвитку природоохоронного руху в Україні відображена в публікаціях В.Є. Борейка [4], де автор простежує історію заповідної справи в державі та долі багатьох українських екологів, імена яких були несправедливо замовчувані. У монографії М.О. Алексієвець [1] висвітлюються факти генезису екологічного руху в Україні, аналізуються його особливості і перспективи у контексті сучасного національного відродження.

Кінець XVIII–XIX століття – це період утвердження еволюційних ідей, відкриття загальних взаємозв'язків та проникнення діалектики в природознавство. К. Лінней (1735) упорядковує види і роди тварин за таксономічними категоріями. У геології виникає теорія уповільненого розвитку Землі (Ч. Лайель). Зароджується еволюційна теорія (Ж.Б. Ламарк), палеонтологія (Ж. Кюв'є), ембріологія (К. Бер). Суттєвий внесок у знання про Землю і Всесвіт знаходимо у монументальних працях «Картини природи», «Космос» О. Гумбольта (1769–1859), якого називали «Аристотелем XIX ст.». О. Гумбольт один з тих, хто створював фізичну географію, загальне землеробство, кліматологію, розви-

вав екологічний напрям в географії рослин тощо. Останній може вважатися предтечею сучасного екологічного світогляду, оскільки йому належить провідна роль у розробці системного та еволюційного підходу до розуміння розвитку людства. Він ввів поняття «сфера життя» та «сфера розуму», від яких залишався один крок до сучасних вчень про біосферу та ноосферу. Саме його роботи надали значний поштовх для розвитку наукових ідей Ч. Дарвіна, М. Северцева, К. Рульє, В. Докучаєва, В. Вернадського.

Розвиток ідеї взаємозв'язку природи і виховання пов'язаний з іменами Ф.А. Дістервега, І.Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Й.Ф. Гербарта [10; 17]. Їх філософські погляди стали ґрунтом теорії розвивального навчання і комплексного виховання (розумового, фізичного, трудового, морального).

Наприкінці XVIII відбувається диференціація природознавства на окремі класичні науки: біологію, геологію, палеонтологію та ін. Важливою віхою в розвитку екологічного мислення була книга Ч. Дарвіна «Походження видів» (1895). Вчений запропонував обґрунтовану теорію еволюції, згідно з якою було виявлено органічний зв'язок між людиною і природою. Під безпосереднім впливом ідей Ч. Дарвіна німецький біолог Ернест Геккель (Haeckel) у 1866 р. запропонував називати терміном «екологія» науку про взаємини живих організмів з навколишнім середовищем, що було не початком даної науки, а закономірним наслідком розвитку напрямку людського пізнання, яке набуло термінологічного оформлення [28]. Дослідження Д. Дана і Ч. Дарвіна зробили значний еволюційно-філософський внесок у розгляд взаємодії системи «людина – природа». Д. Дана висловив й обґрунтував теорію цефалізації, згідно з якою розвиток тварин здійснюється в напрямку ускладнення нервової системи від нижчих організмів до вищих, а взаємозв'язок між людиною і природою здійснюється на рівні нервових клітин [3, 10].

Існує точка зору О.О. Ухтомського [27], що біологічне життя людини за принципами Ч. Дарвіна квітує там, де духовне життя занепадає; що немає більш егоїстично-індивідуалістичного принципу, як дарвінівський принцип «боротьби за існування». Дарвінізм, на думку автора, вдається до припущень «постійного перевиробництва» життя, щоб пояснити можливість росту і організації життя при пануванні цього принципу, який здійснює розпад і дезорганізацію людського суспільства. Цей принцип засвідчує відсутність витоків суспільності, «загальної справи» між людьми.

У XX ст. в біології та екології було зроблено багато великих відкриттів: створено синтетичну теорію еволюції (І. Шмальгаузен, М. Дубинін, К. Завадський, Дж. Хакслі); вивчено будову органодів клітини, структуру нуклеїнових кислот, сформульовано теорію гена. Визнання одержало вчення В. Вернадського про біосферу та вчення В. Сукачева про біогеоценоз. Досягнення екології загострили питання про посилення екологічної спрямованості освіти. В.І. Вернадський

перший побудував науково-філософську концепцію взаємодії двох систем: неживої матерії і живої речовини; виділив із живої речовини людське суспільство, оскільки організація ноосфери не вкладається у вузькі для неї рамки існування світу природи [5].

Безпосередніми творцями вчення про ноосферу були В. Вернадський та французькі дослідники П.Тейяр де Шарден [26] і Е. Леруа [29]. У концепції ноосфери В. Вернадського духовність постає найвищим проявом живого, від нього невіддільним. Відповідно матеріальний та духовний аспекти буття можуть бути осмислені лишень у їх тісному взаємозв'язку, що, зокрема, вимагає в сучасних етичних дослідженнях врахування даних природничих дисциплін (біології, геології, хімії тощо). Вчення про ноосферу фіксує планетарність людської особи у двох вимірах: соціальному (умовою становлення сфери розуму є об'єднання людства в єдине ціле) та природному (людина є ключовою ланкою еволюції біосфери в ноосфері, що зумовлює її відповідальність за перебіг планетарних процесів у їх взаємодії з суспільством). За В. Вернадським сучасна людина не управляє біосферою, а лише еволюціонує в складі біосфери як системи. Наукова думка як природне явище докорінно змінює енергетику планети [5, 242–469]. Цей потік енергії має свою швидкість. Ноосфера – це не сфера техніки, не сфера людини і, навіть, не сфера соціуму, а сфера розуму як еволюційного процесу в біосфері.

Ж.-П. Тейяр де Шарден у своїй праці «Феномен людини» здійснив комплексний аналіз місця людини на планеті та в космосі і дійшов висновку: на кінцевому етапі своєї еволюції біосфера перетворюється у сферу розуму. «Ноосфера, – писав Тейяр де Шарден, – прагне стати однією замкненою системою, де кожний елемент зокрема бачить, відчуває, бажає, страждає так само, як і всі інші, і одночасно з ними» [26, 121]. Розквіт ноосфери він прогнозував на майбутнє, в «точці Омега», проте обмежувався сферою ідеальної єдності людей, не вписуючи її в контекст природного життя на Землі.

Український філософ О.О. Базалук доповнює концепцію В.І. Вернадського щодо структури матеріального світу: від косної і живої речовини відмежовується третій стан матерії – розумна речовина [3]. Вчений підтримує концепцію Д. Дана і вважає нейрофізіологію головного мозку місцем основних еволюційних змін розумної речовини. Еволюція людини – це перехід від домінування біологічного компонента до пріоритетності психічного. Тому про антропогенез недостатньо судити на підставі палеонтологічних знахідок, які відтворюють лише онтогенетичні зміни. Автор бачить в людині не наслідок еволюції мавпи, а якісно новий стан матерії. Еволюція психіки є першопричиною змін як у суспільних відносинах, так і перетвореннях природи у планетарному масштабі. Додамо, що жодна мавпа не знищує власне середовище існування. Саме тому методологічною основою дослідження змістових і процесуальних характерис-

тик екологічної освіти є філософське розуміння людини як втілення біологічної, соціальної та духовної триєдності.

Починаючи з 60-х років ХХ ст., в умовах науково-технічної революції, екологічна проблематика глобально привертає до себе увагу науковців. Філософія екологічного мислення знаходить відображення у вигляді чотирьох законів-афоризмів американського еколога Б. Коммонера [10]: все пов'язано з усім; все має кудись діватися; природа знає краще; ніщо не дається задарма.

Найвизначнішою концептуальною суспільно-політичною подією кінця ХХ століття стала Конференція ООН із навколишнього середовища та розвитку (1992) [19]. Була запропонована нова філософія існування цивілізації на планеті – концепція сталого (стійкого) розвитку, в основі якої лежить ідея узгодження керування трьома взаємозалежними сферами: економікою, екологією і соціальними процесами. Аналіз екологічних негараздів світу, який оприлюднений в матеріалах Всесвітнього саміту зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002) [18], показав, що однією з головних причин невиконання завдань «Порядку денного на ХХІ століття» міжнародною спільнотою є духовна криза людства, тотальний низький рівень екологічної культури і свідомості. Тому серед екологічних пріоритетів сучасності особлива увага приділена розвитку освіти для сталого розвитку, всебічному розвитку екологічної освіти і культури.

Сучасні українські вчені-філософи проводять плідні дослідження різних аспектів взаємовідносин в системі «людина-природа». Серед них В.С. Крисаченко (детальне дослідження екологічної культури та екологічної антропології) [12; 13]; М.М. Кисельов (зв'язок екології із світоглядом) [8]; К.В. Корсак (екологічна освіта, філософська рефлексія на сучасний стан системи «біосфера-суспільство») [11]; С.Б. Кримський (різнібічні аспекти взаємовідносин між людиною, суспільством і природою); О.М. Задубрівська (методологічні аспекти парадигмально-тематичної трансформації екологічних досліджень); А.П. Самодрин (філософсько-синергетична парадигма системи профільного навчання в умовах регіону як біосферної території); О.М. Молотова (філософсько-методологічний аналіз процесу трансформації сучасного екологічного світогляду); Т.В. Гардашук (ідейно-світоглядний аналіз сучасних екологістських концепцій та проблеми екоосвіти); М.П. Гладкий (світоглядні та смисложиттєві орієнтири за умов сучасної екологічної ситуації в Україні); О.Є. Перова (аксіологічні виміри біологічного пізнання); В.В. Надурак (етичний вимір концепції ноосфери); К.І. Карпенко (гендерний вимір екологічної комунікації); О.О. Андреев (логіка і методологія науки в творчості В.І. Вернадського) та ін. [20; 21].

В Україні здобувають визнання ідеї філософського осмислення різних проблем освіти в організаційному й виконавському спрямуванні. Набуває самостійного статусу нова для України наукова галузь «Філософія освіти», яка до-

сліджує вимоги нового суспільства до освіти, формулює загальні її завдання, розробляє ідеал випускника вищої школи XXI століття [7].

Зміст екологічної освіти є педагогічною категорією, яку на методологічному рівні розуміємо як педагогічну модель соціального замовлення, зверненого до навчального плану. Досвідчені педагоги, які беруться за зміст екологічної освіти, не завжди ознайомлені з різним науковим тлумаченням всередині екології і тією небезпекою, яка з цього випливає при її навчальному викладенні. Сьогодні існує понад 60 варіантів тлумачення поняття «екологія»; воно продовжує набувати розмитості і не завжди можна зрозуміти, про що власне йдеться: екологію як біологію екосистем, забруднення довкілля й охорону навколишнього середовища, охорону здоров'я, менеджмент в сфері природокористування чи про суспільно-політичний рух «зелених». З'явилася лінгвістична екологія у вигляді таких понять, як екологія духу, екологічна справедливість, екологізм, екофемінізм та ін. Зростання «термінологічної ентропії» примушує екологів виробити чітку категоріально-методологічну основу сучасної екології (як науки) і дотримуватися її.

Ми залишаємося прибічниками класичного розуміння екології як науки про зв'язок організмів між собою та з навколишнім середовищем, куди відносять, в широкому розумінні, всі умови існування. Із врахуванням підходів науковців та власних теоретичних досліджень виділяємо необхідні й достатні ознаки терміну «екологія» і даємо робоче визначення цього терміну [21, 5]: *екологія – біоцентрична наука, що вивчає сукупність живих організмів, які взаємодіють один з одним і утворюють з навколишнім природним середовищем єдність – екосистему, у межах якої здійснюється процес трансформації речовини, енергії та інформації*. Таке тлумачення поняття «екологія» несе у собі три виміри: синтаксичний, семантичний і прагматичний. У біологічному, філософському, соціологічному, правовому, економічному та інших аспектах наше розуміння екології є біоцентричною метамовою, яка пов'язана із об'єктною мовою щодо збереження живого.

В екології як дослідницькій програмі (за епістемологією Імре Лакатоса [14]) існує біологічне ядро, яке фальсифікації не підлягає. В екології домінує біологічний тип пізнання і екологічна проблематика не існує без «живої речовини» В. Вернадського. «Захисний пояс» дослідницької програми під загальною назвою «екологія» може складатися з різних гіпотез, що видозмінюються в залежності від конкуруючих із програмою теорій, але захищають ядро від фальсифікації за допомогою позитивної чи негативної евристики. Біологічне ядро визначає характер усієї екології як програми. В біології таким ядром є «ДНК-мітоз». Його ніхто не може спростувати, принаймні сьогодні. Історію екологічної науки вбачаємо як історію конкуренції не теорій, а конкуренції дослідницьких програм.

Біоцентричність підкреслює міждисциплінарність екології. Людство різними шляхами повинно встигнути зрозуміти, що треба зберегти фітоценози, біологічне та ландшафтне різноманіття, і тоді вони збережуть нас. Охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування – це науковий напрям, який органічно поєднаний з екологією, але не є останньою, оскільки має власну понятійно-категоріальну базу, предметне поле та коло закономірностей. Прикладом наслідків різних підходів можуть бути вирази типу «екологічно чисті продукти», «екологічні класи, де навчаються діти», «екологічно чисте виробництво», які з позицій класичної екології є абсурдними. Відчувається недостатність комплексної «біологічної ментальності» сучасних екологів різного рівня. Заважає і спрямованість на єдине правило розв'язання екологічної проблематики та невиправданий псевдооптимізм.

Чи можна позбавитись антропоцентризму, якщо проблеми функціонування екосистем тісно пов'язані з політичними, демографічними, енергетичними, продовольчими і сировинними проблемами? Відповідь знайти складно, оскільки цивілізація у вигляді будь-якого суспільно-політичної формації упродовж всієї історії позбавляється ентропії за рахунок автотрофного блоку біосфери (продуктів фотосинтезу та вільної енергії покладів колишніх біосфер – нафти, вугілля, торфу, сланців тощо), а також штучної трансформації енергії Сонця, Землі, вітру, води, радіоактивного розпаду тощо). Людина не може відмінити сталу енергії Сонця і термодинамічний закон, що лише 1% чистої продукції фотосинтезу використовується в усіх ланках природних трофічних ланцюгів біосфери. Перевищення цієї межі шляхом вилучення частини продукції порушує біотичну регуляцію вмісту CO₂ і O₂ в атмосфері, а надходження цієї частки тільки в антропогенний канал (в їжу, волокна, паливо тощо) стає чинником порушення рівноваги біосфери. За гомеостатичним принципом Ле Шательє людині потрібно схаменутися за рахунок розуму (ноосфери) або біосфера її усуне [22]. Отже, екологічні проблеми – це проблеми людини, а не біосфери. Саме тому особливе значення для розвитку системи екологічної освіти мають її зв'язки з природничими науками, філософією та психологією. Змінюючи й удосконалюючи ці зв'язки, екологічна освіта запозичує й інтерпретує відповідно до предмета свого дослідження ідеї інших наук, які допомагають глибше збагнути суть проблем освіти та розробляти теоретичні основи сучасної екологічної освіти і виховання.

Антропоцентризм (або людиноцентризм) говорить про те, що Всесвіт створений саме для людини і всі його фрагменти й процеси налаштовані для задоволення її потреб. Класичним прикладом антропоцентризму є вирази: корисні копалини, шкідливі комахи, бур'яни чи, наприклад, місто Ялта – це перлина Криму. Антропоцентризму важко позбавитися, якщо взагалі можливо. Іншою точкою зору виступає біоцентризм – сприйняття усіх живих істот, усіх

фрагментів системи Земля як таких, що мають цінність самі по собі незалежно від людських інтересів. Ми не вбачаємо доцільним протиставляти антропоцентризм біоцентризму, а пропонуємо когнітивно і аксіологічно трансформувати антропоцентризм у коеволюційний сталий розвиток суспільства і біосфери. Наукові, моральні і політичні ідеали не повинні обмежуватися інтересами суспільства, яке мусить, нарешті, усвідомити проблему своєї взаємозалежності із біорізноманіттям вірусів, бактерій, рослин, грибів і тварин.

Висновки. Екологічні знання органічно входять до чотирьох рівнів методологічного знання: філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового та методики й техніки дослідження. Філософські науки допомагають педагогіці визначити суть і цілі освіти й виховання, об'єктивно враховувати дію загальних закономірностей розвитку природи і суспільства, дають важливу інформацію про зміни в дослідницьких програмах, сприяють коригуванню спрямованості педагогічного процесу. Сучасна екологічна освіта у світі будується навколо чотирьох аспектів навчання: вчитися, щоб знати; діяти; існувати; жити спільно. Вважаємо, що необхідно започаткувати видання фахового журналу ВАК України «Екологічна освіта», де здійснювати активний обмін досвідом науковців у цій галузі. Методологія пізнання також спонукає до ініціювання затвердження нової наукової спеціальності 13.00.02 – теорія і методика навчання (екологія) для захисту кандидатських і докторських дисертацій.

Література:

1. Алексієвць М.О. Екологічний рух в Україні. – Тернопіль : Лілея, 1999. – 243 с.
2. Антологія мировой философии: в 4 т. / [сост. С. Г. Семенова, А. Г. Гачева]. – М. : Наука, 1969. – Т. 1. – С. 25–27; Т. 2. – С. 19, 159, 231, 307, 349.
3. Базалук О.А. Разумное вещество. – К. : Наук. думка, 2000. – 367 с.
4. Борейко В.Е. История охраны природы в Украине (X в. – 1980 г.) : [в 2 т.]. – К. : Эколого-культ. центр, 1997. – Т. 1 : X век – 1941 год. – 304 с.
5. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 576 с.
6. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
7. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. – К. : МАУП, 2000. – 312 с.
8. Кисельов М.М. Концептуальні виміри екологічної свідомості / [М.М. Кисельов, В.Л. Деркач, А.В. Толстоухов та ін.]. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 312 с.
9. Коменский Я.А. Педагогическое наследие / [Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.Ж., Песталоцци И.Г.] : [сост. В.М. Кларин, А.Н. Джурицкий]. – М. : Педагогіка, 1988. – 416 с.

10. Коммонер Б. Замыкающийся круг. Природа, человек, технология. – Л.: Гидрометиздат, 1974. – 296 с.
11. Корсак К.В., Плахотник О.В. Основы экологии .-К.: МАУП, 1998. – 293 с.
12. Крисаченко В.С. Екологічна культура: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. – К.: Заповіт, 1996. – 350 с.
13. Крисаченко В.С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. – К.: Знання, 2001.– 598 с.
14. Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. — М.: Академический Проект, 2008. – 475 с.
15. Лосев А.Ф. Естетика Возрождения. – М.: Искусство, 1978. – 193 с.
16. Моисеев Н.Н. Историческое развитие и экологическое образование. – М.: МНЭПУ, 1995. – 132 с.
17. Нінова Т.С. Підготовка майбутніх учителів хімії до екологічної освіти і виховання учнів: дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – Черкаси, 2001. – 220 с.
18. Оцінка стану виконання підсумкових документів Всесвітнього саміту зі сталого розвитку (Йоганнесбург, 2002) / [Руденко Л.Г., Білявський Г.О., Горленко І.О. та ін.]. – К.: Академперіодика, 2004. – 208 с.
19. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття»; пер. з англ.: ВГО «Україна. Порядок денний на ХХІ століття»; за ред. В.Я. Шевчука. – К.: Інтерсфера, 2000. – 360 с.
20. Рудишин С.Д. Біологічна підготовка майбутніх екологів : теорія і практика: монографія. – Вінниця : ВМГО «Темпус», 2009. – 394 с.
21. Рудишин С.Д. Теоретико-методичні засади біологічної складової підготовки еколога у вищих навчальних закладах : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02. - К., 2010. – 556 с.
22. Рудишин С.Д. Які біологічні знання можна вважати науковими для сучасної екології? // Науковий світ. – 2010. – № 5. – С. 5–6.
23. Сисоєва С. Нариси з історії розвитку педагогічної думки / С. Сисоєва, І. Соколова. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 308 с.
24. Сковорода Григорій. Твори: у 2-х т. – К.: АТ «Обереги», 1994. – Т.1 – 528 с.; – Т.2. – 480 с.
25. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
26. Тейяр де Шарден Ж.- П. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
27. Ухтомский А.А. Из неопубликованного наследия // Знамя. – 1993. – № 10. – С. 126–139.
28. Haeckel E. Generelle Morphologie. 1866. – Uber Entwicklungsgang und Aufgabe der Zoologie // Ienfisehe Ztschr. – 1869. – Bd. 5. – S. 3–15.

29. Le Roy E. L'exigence idealiste et le fait l'evolution. – Paris, 1927. – 270 p.

Сергей Рудышин. Философские основы экологического образования: генезис, современные тенденции развития.

Экология как наука имеет сложный генезис; её становление связано с историей цивилизации, начиная с времен зарождения продуктивных сил и до наших дней. Экологическое образование и воспитание является социальным заказом, направленным на решение диалектично противоречивого единства системы «биосфера – человечество» при помощи: а) активного взаимодействия человека с природой на научной и нравственной основе; б) восприятия человека как части природы; в) ориентации на положение, что выживание человечества зависит от сохранения биологического и ландшафтного разнообразия планеты. В этом контексте экологическое образование формирует научное представление о возможности коэволюционного развития общества и биосферы.

Ключевые слова: история философии, экологическое образование, коэволюция общества и биосферы.

Sergiy Rudyshin. Philosophical Bases of the Ecological Education: the Genesis, Modern Tendencies of Development.

The ecology as a science has a complicated genesis, its foundation is connected with a civilization history since the productive powers origin up to nowadays. The ecological education and training are the social task that is directed to solving the dialectal unity system «the biosphere – the humanity» with the help of: a) an active interaction of the man with a nature on scientific and moral basis; b) estimating the man as a nature particle; c) the positions according to which our humanity surviving depends on the biological and landscape variety on the Earth. In this context the ecological education forms scientific ideas about co-evolutionary humanity and biosphere development possibility.

Keywords: philosophy of history, ecological education, co-evolutionary humanity and biosphere development.